

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

“KOMPYUTER LINGVISTIKASI: MUAMMOLAR, YECHIM VA ISTIQBOLLAR” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

2022-yil 22-aprel

MUNDARIJA

SO‘Z BOSHI

Sirojiddinov Sh.S Kompyuter lingvistikasi – milliy tilshunosligimiz istiqboli ..	4
Jamoldinova O.R. Kompyuter lingvistikasi – milliy til ravnaqining zamonaviy vositasi	5
Mamaraimova N.Y. Kompyuter lingvistikasi – davlat tili nufuzi va mavqeyini oshirishda istiqbolli soha	6

YALPI YIG‘ILISH MA‘RUZALARI

Eşref Adalı Türkçenin Mantığı	7
Raupova L.R. O‘z qatlamga doir grammatik terminlar va ularning elektron lug‘atini yaratish muammolari	30
Xolmanova Z. Semantik maydon va semantik to‘r imkoniyatlari	37
O‘rinbayeva D. Kompyuter lingvodidaktikasi ta’lim samaradorligining asosi ...	44
Normurodova N., Shakhobitdinova Sh., Hamroyeva Sh. Objectives and tasks of linguodidactic electronic platform of turkish languages	52
Elov B.B. N-gramm til modellari vositasida o‘zbek tilida matn generatsiya qilish	60
Abjalova M.A. O‘zbek tili korpusining dasturiy ta’minoti imkoniyatlari	73

KORPUS LINGVISTIKASI

Qarshiyev A.B., Karimov S.A., Tursunov M.S. O‘zbek tili milliy korpusining dasturiy ta’minot strukturasi va vazifalari	82
Abjalova M.A., G‘ulomova N.S. Alisher Navoiy mualliflik korpusi va uning imkoniyatlari	89
Qarshiyev A.B., Karimov S.A., Maxmidov Sh.B. O‘zbek tili milliy korpusini loyihalash	94
Abdurahmonova M.T., Rahmonova A.A. O‘zbek milliy korpusida ko‘p ma’nolilik	98
Elov B.B., Amirqulov M.A. O‘zbek-ingliz tillari parallel korpusini yaratish tamoyillari	105
G‘ulomova N.S. Mualliflik korpuslarining ta’lim jarayonidagi ahamiyati	113
Elova D.Q. Yordamchi so‘zlar va alohida olingan so‘zlar turkumida uslubiy xoslanishni ko‘rsatuvchi teglar tizimi	119
Abdurahmonova M.T., Olimova M.P. Korpus lingvistikasining ahamiyati	128
Uzoqov Z., Primova X.A. O‘zbek tili milliy korpusi uchun N-gram modelining konkordans qidiruv tizimi tahlili	134
Soliyev M.M. Til korpuslari semantik teglarini yaratishda semantik izoh berish muammolariga doir	139
Rizvanov Q.Q. Sketche engine korpus menejeri va uning ayrim imkoniyatlari ..	144
Nuritdinov A.S. O‘zbek tili korpusi uchun Abdurauf Fitratning lingvistik asarlarini manba sifatida olinishi	154

UDK УДК:811.512.133'34(091)

MUALLIFLIK KORPUSLARINING TA'LIM JARAYONIDAGI AHAMIYATI

G'ulomova Nargiza Sa'dullayevna
gulomovamoi@mail.ru

Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti
universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mualliflik korpuslari muallif asarlari tilini to'liq va aniq ko'rasata olishi bilan boshqa axborot banklaridan ajralib turadi. Korpus dunyodagi ko'plab sohalarda ma'lumotlarning keng va to'liq manbai vazifasini o'tay olishi bilan amaliy ahamiyati oshib bormoqda. Korpuslarsiz raqamli texnologiyalarga asoslangan axborot asrida ta'lim jarayonini tasavvur qilish juda qiyin.

Kalit so'zlar: *korpus, lingvistika, uzluksiz ta'lim, izohtalab so'z, istorizm, arxaizm, lug'at, hikmat.*

Umumta'lim maktablarida adabiyotimiz namoyondalari, jumladan Navoiy ijodini o'rganishda ham Alisher Navoiy mualliflik korpusi juda muhim ahamiyat kasb etadi. Navoiy mualliflik korpusidan mutafakkir so'z birliklarining barcha lingvistik xususiyatlari, undagi o'zgarishlar – o'sha davr nuqtayi nazarida tildagi yangilanish va bugungi ijtimoiy hayotda so'zlarning iste'moldan chiqishi, faollashish va passivlashish holatlari hamda lingvistik hodisalari haqida tezkor, aniq va to'liq ma'lumotni oladi, osonlik bilan turli tipdagi katta hajmli akademik lug'atlar tuzish, matnlarga avtomatik ishlov berish imkoniyatini yaratadi. Mualliflik korpuslaridagi ma'lumotlarning ilmiy manbalar asosida tahrir qilinganligi, unda berilgan ma'lumotlarning aniqligiligi va ishonchliligini kafolatlaydi hamda lingvistik hodisalarning butun spektrini to'liq aks ettirishi bilan ularni har tomonlama va obyektiv o'rganishga imkon beradi. Katta hajmdagi ma'naviy xazina joylangan korpusdan tilshunoslikning qiyosiy-tarixiy, va chog'ishtirma-tipologik tadqiqotlarda, leksikografik izlanishlarni olib borishda, Alisher Navoiy asarlari

yordamida XV asr chastotali lug‘atlarini yaratishda, istorizm va arxaizmlarni jamlashda, so‘zlar etimologiyasiga oid tadqiqotlarni olib borishda, bugungi zamon o‘quvchisi tushunishi qiyin bo‘lgan so‘zlar izohini korpusdagi tezkor ravishda taqdim etilgan kontekstual misollar massivi yordamida tushunish, uning semantik izohini topish kabi ko‘plab lingvistik imkoniyatlarni beradi. Bu esa auditoriya yoshidan qat’i nazar mumtoz adabiyotimizga qiziquvchilar, Navoiy davri tilini tushunuvchilar va uning asarlarini mutolaa qilib Navoiy ma’naviy xazinasidan bahramand bo‘luvchilar safining oshishiga xizmat qiladi. Mualliflik korpusining lingvistik asosi “so‘z – leksimadan uning mazmuniga qarab borish” hisoblanadi. Bunda tarjima tilning morfologik, sintaktik va semantik tahlili, lug‘atlar, grammatik qoidalar, matnlar korpusiga asoslanib amalga oshiriladi. [Rahimov, 2011:78]

Mualliflik korpuslari ta’lim jarayonida muallif asarlarining ta’limiy, ijtimoiy, tarixiy, lingvodidaktik, ahamiyatini yoritib berishda, muallif asarlarida qo‘llanilgan so‘zlarning dialektal xususiyatlarini tasniflashda, milliy tilning semantik xususiyatlarini o‘rganishda muhim sanaladi. Mualliflik korpusi materialidan ta’limiy maqsadda foydalanish o‘ta ahamiyatli masala hisoblanadi. Darhaqiqat, til korpuslari ta’lim jarayonida eng muhim o‘quv quroli. Sababi mavzulashtirilgan matn ta’lim jarayonida o‘quv materialini tayyorlashda qulay axborot manbai vazifasini bajaradi. Lingvodidaktikada mualliflik korpusining ahamiyati shundan iboratki, o‘qituvchi uchun korpus tengsiz xazina, undan o‘quv mashg‘uloti uchun serqirra, mazmunli o‘quv materialini tayyorlashi mumkin. XV asr til uslubini bugungi tilga qiyosan o‘quvchilarga o‘rgatish mumkin. Badiiy matnlarning statistik tahlili natijasida matnda tez-tez ishlatiluvchi til birliklari (otlar, sifatlar, kalit so‘zlar, fe’llar, grammatik shakllar, jumla qurilishi, bir so‘z bilan aytganda, yozuvchining uslubini – o‘ziga xos yozish uslubini ko‘rsatuvchi vositalar) lingvostatistik tahlil yordamida aniqlanadi. Alisher Navoiyning mualliflik korpusida bugungi kunda iste’moldan chiqqan, tarixiy va arvaik so‘zlar, kam qo‘llanilgan izohtalab so‘zlarga asosiy e’tibor qaratilgan. Navoiy bilan bizni, eh-he, qancha –

qancha zamonlar-u necha-necha makonlar ajratib turibdi Bu zot asarlaridagi asl ma'noni tushunish uchun o'sha zamona va o'sha makonga “qaytish” kerak [Olimov, 2017: 2]. Ta'kidlash joizki, Navoiy yashagan davr ruhiyatiga kirmasdan, izohtalab so'zlarning mazmunini anglamasdan turib g'azallarning chin ma'nosini anglash mushkul va bu mushkulotni kitobxon tomonidan yechilishida Navoiy asarlari tilining izohli lug'atlariga tayanib Navoiyning “Badoye' ul-vasat” devonidagi 650 g'azalning semantik teglangan bazasi asosida yaratilgan Alisher Navoiy mualliflik korpusi tez, qulay, ishonchli ma'lumotlarni beradi. Korpusda baytlar, misralar Navoiy yashagan davr mulohazalari bilan yondashilgan, izohtalab so'zlar manbalar asosida tahlil qilingan. Navoiy g'azallarida bugungi kunda iste'moldan chiqqan, talaffuzi va ma'nosi mutlaqo o'zgarib ketgan so'z va so'z birikmalar ko'p sonni tashkil etadi. Jumladan:

Navoiy g'azallaridagi bugungi kunda iste'moldan chiqqan so'zlar	Navoiy g'azallaridagi bugungi kunda iste'moldan chiqqan so'zlarning zamonaviy o'zbek tilshunosligidagi ifodasi
jolis	do'st
ajmal	yaxshi, go'zal
ajuz	qari, keksa
bahim	hayvon
visoq	uy, xona, makon
dark	idrok, aql, faxmlash
jirm	jism, mohiyat, vazn
zardak	sabzi

Ta'lim jarayonida ayrim adabiyot darg'alari ijodiga bot-bot murojaat qilishning asosiy sababi ijodkor iste'dodining serqirraligi, teran mulohazaga yetaklovchi yuksak saviyadagi asarlarining mavjudligi, shuningdek, ularga berilgan

jahoniy e'tiroflar, asarlaridagi badiiy-estetik g'oyalarning san'atkorona ifodalari bilan bog'liq. Shu bois uzluksiz ta'lim tizimida yangi davr Milliy o'quv dasturida Alisher Navoiyni ta'lim va tarbiya berishda o'rganish boshlang'ich hamda yuqori sinf o'quvchlarida milliy g'ururni yuksaltiradi. Milliy g'urur insonni ma'naviy jihatdan shakllantirishning bosh omili hisoblanadi. O'quvchilarning Navoiyona aks etuvchi nodir adabiy durdonalarni falsafiy, ilohiy-irfoniy mohiyatini his qilishda, mag'zini anglashda umumta'lim maktablari uchun yaratilayotgan o'quv dasturlarining ahamiyati katta hisoblanadi. Zero, misralar mag'ziga chuqur mulohazasiz yetish imkondan tashqaridir. [Vohidov, Eshonqulov, 2006: 255] Shu o'rinda e'tiborni 2-sinf dan 11-sinf gacha Alisher Navoiyning ijodiga qay yo'sinda yondashilganligiga qaratish joiz. Buning uchun, avvalo, umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun 2021-2022-o'quv yiliga mo'ljallangan tayanch o'quv reja va dasturiga murojaat qilindi. [XTV, 2020: 297] Uzluksiz ta'lim tizimida Navoiyning hayoti va ijod namunalarini o'quvchi yosh xususiyatidan kelib chiqqan holda o'rgatilishi samarali ta'limga erishishning yo'llaridan biri hisoblanadi.

Mualliflik korpuslari o'quvchilarning izlanuvchanlik salohiyatini o'stirib, kichik tadqiqotlarni ishonchli dalillar asosida bajarishiga imkoniyat beradi. Ta'kidlash joizki, mualliflik korpuslarining ijtimoiy ahamiyati – keng qamrovli hisoblanib, undan lingvistik, etnopsixolingvistik tadqiqotlarda, ona tili, adabiyot, xorijiy til ta'limida, matnga avtomatik ishlov berish, tarjima dasturlarini tuzishda foydalanish mumkin. Mualliflik korpuslaridan – “ish quroli – so'z” bo'lgan barcha soha vakillari: tilshunos, tarjimon, o'qituvchi, dasturchi, jurnalist, muharrir kundalik faoliyati jarayonida keng foydalanishlari mumkin. [Xampoeva, 2020: 62] Muayyan muallifga tegishli bo'lgan parafraza, parema, hikmatli so'zlar so'z boyligimizni oshirib, nutqiy ko'nikalarning rivojlanishiga yordam beradi. Mualliflik korpuslari tilning lug'at boyligida bo'layotgan o'zgarishlar (neologizm, istorizm, arxaizm hodisalari)ni kuzatishning eng qulay vositasi hamdir. Muallif qo'llagan so'zlarning leksik-semantik birikish imkoniyati tahlil qilish jarayonida qadimiy va yangi avlod

lug'ati, grammatikasini taqqoslash imkoniyati kengayadi. Mualliflik korpusi vositasida muallif so'zining serqirraligi, bir paytning o'zida bir necha semantik kategoriyaga mansub bo'la olishi imkoniyatlarini farqlashda amaliy yordam beradi. Mualliflik korpuslari orqali shoirning lisoniy qarashlari bilan bir qatorda, ijtimoiy sohalarga munosabatini, siyosiy masalalarga qarashlarini ham bilish imkoniyati bo'ladi. N.Mallayev Navoiy g'azallarining ijtimoiy ahamiyati haqida shunday fikrlarni bildiradi: “Navoiy haroratli ishqiy g'azallar bilan birga ijtimoiy-siyosiy mavzularda ham g'azallar bitdi, oshiq, raqib va rind obrazlari bilan chegaralanib qolmadi, obrazlar turkumiga mutafakkir va murabbiy obrazlarini hamda shohlarni, shayx-zohid va voizlarni kiritdi”. [Маллаев, 1965: 380]. Navoiyning g'azaliyoti bilan birga o'zbek lirikasiga birinchi marta ishqiy tematikadan tashqari, falsafiy-didaktik va ijtimoiy muammolar ham muhim mavqeni egallaydi. [<https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/husan-maqsud-oshiq-sharhi-holi-ifodasida-badiiy-sanatlarning-orni.html>].

Ma'naviy merosimizni asrab-avaylash, ajdodlar ruhini ulug'lash ko'nikmalarini shakllantirish, mutolaa madaniyatini oshirish natijasida teran fikrga ega bo'lish, tafakkurni kengaytirishga erishiladi. Axloqiy-ta'limiy mavzuda Ibrohim Haqqul shunday mulohaza yuritadi: “Yoshlarimiz Navoiyni qanchalik chuqur va puxta bilsa, ma'rifat, ezgulik, komillik sirlarini o'shancha kengroq egallaydi. Navoiyning so'zlari diliga o'rnanishgan odam, o'zi istasin-istamasin, odamiylik sharafi va kuch qudratini idrok etadi. Navoiy saboqlarga amal qilgan kishi o'z-o'zidan xalq dardi – tashvishlarini yengillatishga bel bog'laydi. Fikrni fikrsizlikka, ilm-ma'rifatni nodonlikka va jaholatga qarshi qurol o'rnida ishlatadi. Navoiyni yetarli darajada bilish-adolat, diyonat, imon-e'tiqodning kuchiga ishonch demakdir” [Haqqul, 2007:10].

Umuman, Alisher Navoiy o'ta keng qamrovli ijod mahsuliga ega bo'lib, Alisher Navoiy mualliflik korpusi o'quvchiga Navoiydagi komillik fazilatlarini, asarlaridagi falsafiy, ishqiy, ta'limiy, tarbiyaviy, axloqiy, ijtimoiy, lingvistik kabi

ma'lumotlarni anglashga yordam beradi, foydalanuvchini mushohada yuritishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – T.: Akademnashr, 2011. – B. 78.
2. Olimov M. Navoiy qanday mutolaa qilgan. – Tafakkur jurnali. 2017. 2-son.
3. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi. – Toshkent: Adabiyot jamg'armasi. 2006. – B. 255.
4. Xalq ta'limi vazirligining “Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun 2021-2022-o'quv yiliga mo'jallangan tayanch o'quv rejani tasdiqlash to'g'risida”gi 297-buyrug'i. 2020-yil, 9-dekabr.
5. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари. Монография. – 2020. Б. – 62.
6. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 1965. – Б. 556.
7. Husan M. Oshiq sharhi holi ifodasida badiiy san'atlarning o'rni. // <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/husan-maqsud-oshiq-sharhi-holi-ifodasida-badiiy-sanatlarning-orni.html>. 2015.
8. Ibrohim H. Navoiyga qaytish. –Toshkent: – 2007. – B. 10.